

Jørgen Mührmann-Lund er ph.d. i historie med speciale i politiets tidlige historie. Artiklen er del af et post.doc.-projekt om Københavns politis historie 1682-1814, som blev finansieret af Det Frie Forskningsråd. Han er pt. ansat som arkivar på Aarhus Stadsarkiv.

Keywords: byhistorie, politihistorie, renovation, civilisering, København

---

SKARN, ÆRE OG „GOD POLITI“ I DEN TIDLIGMODERNE BY

I tidligmoderne tid kom et stigende antal politiforordninger mod forskellige former for urenhed i byerne om alt fra brolægning, renovation og løsgående svin til forurening af drikkevandet med ådsler, slagteaffald og menneskelort.

Artiklen undersøger både med hvilke begrundelser myndighederne lovgav imod og borgerne klagede over urenheden. Desuden undersøges udviklinger og forskydninger i oplevelsen af urenhed fra middelalderens købstadslove til den borgerlige presse, som opstod i slutningen af 1700-tallet.

I denne artikel undersøger jeg, hvilke forestillinger om og oplevelser af det rene og det urene, der lå til grund for bestræbelserne på at skabe et mere rent byrum i tidligmoderne tid. Kilderne til disse bestræbelser er i første omgang en række politiforordninger imod forskellige former for urenhed. Politiforordninger var en særlig lovgivning, der adskilte sig fra den almindelige lovgivning ved at omhandle foranderlige forhold og ved at have til formål at skabe „god politi“ – en idealtilstand af god offentlig orden og almindelig velfærd. Politiforordningerne rettede sig især mod byerne som knudepunkter for forandring og økonomisk vækst. Isole-ret set rettede politiforordningerne om urenhed sig imod et nyt miljøproblem afledt af det stadig tættere samliv i byerne, men de skal også ses som del af en større pakke af forordninger om alt fra brødpriser, tiggeri til luksus og håndværkslav, der ikke blot skulle opretholde, men endda fremme den almindelige velfærd. Politiforordningerne om urenhed og deres håndhævelse af den politimyndighed, der blev oprettet i 1682, blev del af „bekvemmelighedspolitiet“. Ifølge en lærebog

i politiret fra 1825 skulle denne gren af politiforvaltningen „sørge for hvad der kan tjene til livets forskønnelse og højere nydelse“.¹ I den proces bliver byen et sted, der er defineret ved en lavere tolerance overfor griselort og møddinger end på landet. En bestemt form for renhed bliver en del af byens identitet.

Den nyere forskning har påvist, at impulserne til de enkelte politiforordninger kom „fra nedenu“ i form af mundtlige og skriftlige klager fra undersåtterne over diverse „uordener“.² Den sidste del af artiklen er derfor helliget en undersøgelse af almindelige borgeres klager over diverse urenheder i ugebladet „Politivennen“ for at belyse den borgerlige opinions syn på det rene og det urene.

Artiklens metode med at bruge normative kilder til at belyse forestillinger om det rene og det urene over længere tid er inspireret af Norbert Elias' klassiske værk om „civilisationsprocessen“. Ud fra etikettebøgers forskrifter om bordmanerer, toiletbesøg og sovevaner mente Elias at kunne påvise en stigende pinlighed ved spontane følelser og en stigende væmmelse ved kroppens naturlige funktioner og sekreter som snot, spyt og lort. Denne „moderne“ følsomhed skulle først være opstået blandt middelalderens hofadel som et middel til social distinktion og siden være efterlignet i byerne af borgerstanden i dens forsøg på at opnå samme status som adelen. Elias' teori har haft stor indflydelse på den nyere danske kulturhistorie.³ Der er dog også rejst kritik af Elias' fortælling om fornuftens sejr over følelserne for ikke at tage højde for følelsernes historicitet og forankring i hverdagslivets sociale praksis.⁴ I artiklens kildemateriale ses heller ikke tegn på, at fortidens mennesker var mindre følsomme over for ildelugtende skidt og lort, men at deres afsky var iklædt andre historisk betingede opfattelser af urenhed end i dag.⁵ Montesquieu betegnede politiets genstandsfelt som „noget der opstår hvert øjeblik“ og „gentager sig hver dag“.⁶ I forhold til den almindelige lovgivning og det almindelige retsvæsen var politiet kendetegnet ved i langt højere grad at være modtagelig over for sociale impulser.⁷ Dette forhold taler for, at politiforordningerne indeholder spor af mere generelle normer om urenhed og ikke kun udtrykker elitens normer.

---

1 Kolderup-Rosenvinge 1825, s. 123.

2 Se bl.a. Kotkas 2014, s. 79–82, 174–175; Mührmann-Lund 2014.

3 Elias 2000. Eksempler på Elias-inspireret kulturhistorie, se Lyngby, 2001; Venborg Pedersen 2009.

4 Dette er i høj grad udgangspunktet for den nyere følelshistorie, se Schjerning 2013, s. 9–18; Vallgård 2013, s. 87–113. Om den ældre, historisk antropologiske kritik af Elias, se Schwerhoff 1998.

5 I „Hundemordet i Vimmelskaftet“ afviser Peter Henningsen og Ulrik Langen, at 1700-tallets københavnere skulle have været mindre lugtfølsomme end i dag, men at de var mere vant til stanken. Henningsen og Langen 2010, s. 18.

6 Politiforordninger og politiforvaltningen var generelt kendetegnet ved at være mere forankret i hverdagen og det sociale end den almindelige lovgivning og det almindelige retsvæsen. Holenstein 2000; Napoli 2003, s. 8–18.

7 Montesquieu 1998, bd. 2, s. 189 (bog 26, kapitel 24).

Middelalderbyernes renlighedsbestemmelser

De første forskrifter om renlighed i byrummet findes i de middelalderlige købstadslove. Ligesom de samtidige påbud om renlighed ved hoffet, som Elias citerer, er der tale om enkle forskrifter uden nogen form for begrundelse. I Roskildes stadsret fra 1268 pålægges borgerne at brolægge gaden foran deres gårde, og de forbydes at lægge deres møg og møddinger på „menigt stræde“.⁸ Gaden konstitueres altså som et offentligt rum mellem husene, men med en privat pligt til at brolægge fortovet, som oprindeligt var rummet foran huset helt ud til gadens midte. Der ses også en bestræbelse på at holde den offentlige gade renere end gårdspladsens private rum. At renhed er lig med noget helligt og ophøjet ses i Ribes stadsret fra 1269. Her forbydes det at anlægge en svinesti eller en latrin mindre end syv fod fra en kirkegård, mens afstanden til gaden kun behøver at være fem fod og til nabogrunden tre fod; i nødstilfælde tillades dog en afstand af fem fod til kirkegården.⁹ Dermed etableres et renhedshierarki, som bliver mere udtalt i den tidligmoderne periode med dens kobling af urenhed og uærlighed. Lovgivningens ord for latrin er det latinske „privet“ eller det danske ord „hemmeligt hus“, som bruges i Københavns stadsret fra 1443, § 48.¹⁰ Det hemmelige, som er beslægtet med ordet hjem og hjemlig, var i renæssancens åbne eller „ærlige“ boligkultur knyttet til det uærlige og det skamfulde.¹¹ Begrebet om uærlighed kan ligesom koblingen af renhed og hellighed spores tilbage til norrøn tid. I den islandske saga „*Óláfs saga Tryggvasonar*“ fra ca. 1390 fremhæves det således, hvor godt himlens engle dufter.¹²

Fraværet af begrundelser i de middelalderlige købstæders politivedtægter skyldes formentlig, at de er vedtaget af magistraterne i samråd med borgerskabet. Denne konsensus om bestemmelserne har overflødiggjort begrundelser.¹³ En undtagelse er Bogenses privilegier fra 1514, hvor det påbydes borgerne at udgrave til deres latriner, „så at der kommer ingen ond lugt udi byen eller staden til hans naboer der ud af“.¹⁴ Begrundelsen kan umiddelbart ses som et bevis for Elias' teori om, at borgerstanden fik sartere næser i 1500-tallet, men der kan også være tale om et eksempel på en miasmatiske forebyggelse af pestsmitte. Den miasmatiske teori, som stammer fra antikken, antog, at sygdomskim opstod i forrådnelsesprocesser og spredtes via stillestående luft. At påbuddet er ledsaget af en

8 DGK 1955, bd. III, s. 167.

9 DGK 1952, bd. II, s. 17–18.

10 DGK 1955, bd. III, s. 89.

11 Lyngby 2006, s. 77–80.

12 Bek-Pedersen 2012, s. 1987. Jeg takker ph.d. i etnologi, Karen Bek-Pedersen, for denne henvisning. Om uærlighedens førkristne rødder, se Krogh 1994, s. 38–41.

13 Om vedtagelsen af de middelalderlige købstadsvedtægter kaldet „vilkår“, se Jacobsen 1991, s. 415–420.

14 DGK 1955, bd. III, s. 590–591.

begrundelse, kan i sig selv som et tegn på, at politilovgivningen får mere karakter af statslig socialdisciplinering i denne periode.¹⁵

Et tidligt udtryk for denne bestræbelse er Christian 2's land- og bylov af 6. januar 1522, som skulle have erstattet den hidtidige lokale og regionale lovgivning.¹⁶ I bylovens bestemmelser om renlighed findes en række begrundelser, som optræder i højere og mindre grad op gennem tidligmoderne tid.

Kampen mod stank optræder i bylovens § 73, hvor det påbydes at begrave ådsler „og slikt andet, der stank gøre og dødt er» i en stor kule udenfor købstæderne, "at de ej skal ligge oven jorden og forgifte luften og menneskene“. Bylovens § 74 forbyder desuden slagtere at udlede „blod eller anden urenhed, som stank gør, (...) udi adelgade og stræde eller noget steds i byen eller og i nogen mands gård, så det gør stank og lugt“. At stanken betegnes som giftig må grunde i en miasmatiske sygdomsopfattelse. For at skaffe sig af med den smitsomme urenhed skal der ansættes en rakker og bøddel i hver by.¹⁷ Måske derfor blev denne rakker eller natmand skyet som pesten af den øvrige befolkning, men som Tyge Krogh har påvist i sin forskning om emnet, var natmandens uærlighed et komplekst fænomen med en betydelig magisk-religiøs dimension.¹⁸

Koblingen af renhed med social ophøjethed ses i bylovens § 75, hvor det „strengeligen“ forbydes „at gøre gaderne og stræder udi vore købstæder urene og skidne med nogen uhøvisk urenhed. Findes nogen, der gør, og får der nogen skade over på liv og lemmer, da skal de have det til hjemgæld“.¹⁹ Ordet „uhøvisk“ var det modsatte af den „høviske“ idealadfærd ved hoffet og leder tankerne hen på det første stadie i Elias' civilisationsproces, „civilté“, der er kendetegnet ved enkle og for en nutidig læser selvfølgelige normer.²⁰ Den sidste del af bestemmelsen kunne dog tolkes derhen, at møget lå i så store mængder på gaden, at det var til fare for trafikken. Med „hjemgæld“ menes, at skadevolderen hæftede for skader fra ulykker, forårsaget af gademøget. I bylovens § 76 optræder urenhedens religiøse aspekt atter, da det pålægges borgerne „hver lørdag aften og alle hellige aftener (...) at feje deres huse og gårde, og skure deres gulve og bænke og holde dem rene udi god måde. Deslige skulle de også samme aften og altid ellers holde gaderne og rendestene rene for deres huse og gårde...“. Lørdag har været en rituel vaskedag i norrøn tid, men at gøre byen ren før søn- og helligdage ligger i forlængelse af andre politiforordninger om sabbattens helligholdelse.

I § 76 forordnes desuden et renovationsvæsen i hver købstad bestående af vognmænd, som skulle hente det sammenfejede skarn foran borgernes huse og

15 Tamm 2008, s. 1-6.

16 Lysbjerg Mogensen 2014, s. 5-22.

17 DDR, s. 124-125.

18 Krogh 1994, s. 30-57.

19 DDR, s. 125.

20 Elias 2000, s. 52-60.

køre det ud af byen i nogle vogne, der var indrettede sådan, at skarnet „ej strøs over gaderne igen“.²¹ Denne ordning havde Christian 2. indført 1518 i København, hvor vognmændene fik stadfæstet deres lavsskrå imod at køre møg ud af byen, med bøder for at nægte og for at spille møget på gaden.²²

Efter Christian 2's bylov bliver politiforordninger mod urenhed i byrummet mere differentierede, men forbuddene handler stadig om at forebygge pestepidemier, at opretholde sociale og religiøse skel i byrummet, og at gøre byrummet mere sikkert og bekvemt. I det følgende vil udviklingen i disse tre temaer blive fulgt fra 1500- til 1700-tallet.

Ond stank

Den hyppigst forekommende begrundelse i politiforordningerne mod forskellige former for urenhed i byerne er den miasmatiske, at „ond stank“ er årsag til og endda lig med pest – deraf ordet pestilens.²³ I en kongelig befaling til Københavns magistrat om gadernes renselse fra april 1562 klages der over, at der stadig skulle ligge en del ubegravede ådsler efter en kvægsyge den foregående vinter. Det befales straks at lade ådslerne begrave uden for byen, „på det at udi sommer, når større hede bliver, pestilens og anden slig farlig sygdom af sådan forgiftig stank og lugt ikke skal komme iblandt vore undersåtter eller og mere kvæg for sådan forsømmelses skyld skal forgives og bortdø“.²⁴ I 1576 forbydes det at holde svin i København, da svinene har det med at løbe om og skide på gaderne, „hvoraf megen ond og slem stank sig tildrager, som både kan styrke og give årsag til pestilens og anden sygdom“.²⁵ I 1587 gentages forbuddet mod at holde svin i hovedstaden med den begrundelse, at i en tæt bebygget hovedstad, hvor der holdes mange svin, er der større risiko for „pestilens, sygdom og anden sot“.²⁶ I 1577 forbydes det endvidere helt at slagte i København med den begrundelse, at „blod og anden urenlighed“ fra slagterierne forstopper rendestenene, „hvoraf megen ond og slem stank forårsages, og det er at befrygte, at både sligt og andet mere ubekvemt, som findes der udi byen, kan styrke og give årsag til pestilens og anden sygdom og skrøbelighed, som der fast mere end andetsteds her udi riget så ofte regerer“.²⁷ I en forordning om gadernes renlighed fra 1620 omtales skarnet fra borgernes huse også som kilde til „ond stank som forgiftig pestilensisk luft og andre sygdomme

---

21 DDR, s. 125.

22 KD, bd. II, s. 215. Stadfæstelse af vognmændenes lavsskrå, § 31 & 32.

23 Om miasmatiske forholdsregler mod pestepidemier, se Lindemann 1999, s. 161ff.

24 Ds., bd. IV, s. 575. Kgl. befaling til Københavns magistrat om gadernes renselse af 28/4 1562.

25 Ds., bd. I, s. 462–463. Forbud mod at holde svin i København af 20/4 1576.

26 Ds., bd. I, s. 549–550. Forbud mod at holde svin i København af 17/9 1587.

27 Ds., bd. I, s. 467. Påbud om at al slagting skal foregå udenfor byen af 7/5 1577.

forårsager“.²⁸ En forordning om gadernes renlighed fra 1647 klager endvidere over stank fra rendestenene og befaler ejere af brønde og vandposter at skylle gaderne og rendestenene, efter at vognmændene har hentet gadeskarnet.²⁹ Røglugt anvendes ofte som et middel mod den dårlige lugt og må altså have været oplevet af samtiden som vellugt. Under en pestepidemi i 1654 befales Københavns magistrat at brænde tjæretønder i de pestbefængte gader som en måde at desinficere byen.³⁰ I 1700-tallet mener man ligeledes, at druknede og skindøde kan genoplives ved at blæse tobaksrøg ind i deres endetarm med et røgklyster.³¹

Den miasmatiske forebyggelse er særlig detaljeret i den syvende paragraf af en række forholdsregler mod den sidste store pestepidemi i 1711.³² „Som renfærdigheden i og uden husene ikke er en af de ringeste præcautioner til sygdoms dæmpelse“, skal borgerne „beflitte sig på renligheden og holde deres gader, stræder og andre publique pladser vel rene og deres rendestene med vand lade hver morgen vel efterskylle og ej tillade noget ådsel at blive nogen steder beliggendes, men må straks bortføres“. Inde i deres hjem skal borgerne også „beflitte“ sig på renlighed „i klæder og stuer såvelsom stalde, kældre og på lofterne og dem daglig rengøre for støv og spindelvæv og ej lade nogen mødding i deres gårde eller huset og andet, som ond stank kan forvolde, blive beliggende“. Hver ottende dag skal borgerne nemlig lade udføre deres skarn, helst om natten, og lade deres naboer holde døre og vinduer lukkede, indtil det hentes af vognmændene. Især formaner bryggere, bagere og slagtere til at holde deres huse og gårdsrum rene, da disse erhverv plejede at holde køer. Jøder skældes ud for at være særlig urenlige og trues med udvisning, hvis de ikke straks rengør deres huse. Fattige „stoddere og stakler“ opfattes også som særligt urene, da de forbydes at gå rundt og tigge ved husenes døre i henhold til fattigforordningen fra 1708.

Endelig gentages det seneste forbud mod at holde svin fra 1709, der var kommet som respons på „en meget garstig og slem stank“ fra brændevinsbrændernes huse, da de opfedede svin med bærmøddingen, som var affaldsproduktet fra brændevinsbrændingen.³³ At forbuddet mod at holde svin var blevet gentaget med jævne mellemrum i 150 år viser, at det var en langstrakt proces at rense byerne for lugten af gylle, der i dag opfattes som en typisk landlig lugt. At forbuddet rettede sig især imod brændevinsbrænderne i 1709, skyldes, at dette erhverv var i vækst i byerne, efter at regeringen havde forbudt produktion og salg af brændevin på landet i 1689. I forholdsreglerne fra 1711 forbydes brændevinsbrænderne desuden

28 Ds., bd. II, s. 619. Forordning om gadernes renlighed af 6/11 1620.

29 Ds., bd. III, s. 281. Forordning om gadernes renlighed af 5/5 1647, § 10.

30 Ds., bd. V, s. 376. Kgl. befaling til Københavns magistrat af 27/6 1654 om, at der skal brændes tjæretønder i gaderne, især i dem, der er mest pestbefængte.

31 Henningsen og Langen 2010, s. 16.

32 KD, bd. VIII, s. 166–179. Forholdsregler mod pestens udbredelse af 1/8 1711.

33 Ds., bd. VIII, s. 109–110. Forbud mod at holde svin af 26/11 1709. Citat af klage fra kommercekollegiet over brændevinsbrændernes svinehold i Nielsen, bd. III, 1892, s. 356.

30. *Cenatico, Medico, e Confes. sporchi.* 31. *Carrette, e Profumatori sporchi, che profumano le Case le robbe, che mandano allo spaurao.* 32. *Carretoni, che portano uia le dette robbe.*

Under en pestepidemi i Rom i 1656 fordrives den onde stank i et pestbefængt hus ved at brænde indboet på gaden. Dermed forebyggede man også handel med pestbefængt linned. Fra en serie kobberstik om denne pestepidemi af Louis Rouhier, publiceret af bogtrykkeren Giovanni Giacomo de Rossi i 1657.

at holde kostalde i deres „små og snævre huse“, da de også sælger mælk fra køer, fodret med bærmøen. I et indlæg i Politivennen fra 1805 beskrives det malende, hvordan brændevinsbrændernes stakkels malkekøer står hele året i „væmmelige, skidne, stinkende og lumre stalde, en del endog i kældre, at de næsten aldrig holdes rene, og bestandig stå i vådt med fødderne, ej heller nyde tilbørlig strøelse til godt leje“ i en sådan grad, at mælken lugter og smager af kolort.³⁴ I sit værk om sundhedstilstanden i København fra 1807 klager lægen Henrik Callisen i særdeleshed over „uddunstningerne“ fra hovedstadens 2500 heste og 2000 køer, hvoraf de sidste hovedsagelig befinder sig i brændevinsbrændernes trange stalde.³⁵

I § 26 af forholdsreglerne fra 1711 beskrives, hvordan pestbefængte huse desinficeres. Først skal husene „vel røges“ med lukkede vinduer, siden skal de udluftes med åbne vinduer, revner i væggene skal udspartles, og til sidst skal væggene vaskes og kalkes på ny. I § 29 opremses bestemmelser for en række „urene“ erhverv. Slagtere og smede, som årelader heste, forbydes at spilde blodet, som skal graves ned udenfor byen. Feldberedere og garvere påbydes ligeledes „straks“ at udføre „deres urenlighed“, som må være luden fra garveprocessen. Fiskeblødere og lysestøbere påbydes at udføre deres arbejde udenfor byen „på luftige og afsidesliggende steder“. Skrædderne skal røge inficerede klæder, og bagerne forbydes at bære brød ud af bageriet, før det er koldt. Her tænkes formentlig mindre på ildelugt og mere på dampene fra det nybagte brød, da den miasmatiske teori anså fugtig luft som optimal for overførelse af sygdomsskim. Dog bør ildelugt og velugt anses som historisk foranderlige størrelser, da nutiden for eksempel næppe forbinder tobaksrøg med vellugt og sundhed, som man gjorde i tidligmoderne tid.

34 Politivennen 1805, nr. 384, s. 6108–6109.

35 Callisen 1807, bd. 1, s. 168–170.

Myndighedernes bekæmpelse af epidemier er grundet i den miasmatiske sygdomsopfattelse langt op i 1800-tallet. I 1853 bekæmpes koleraen ved daglige skylninger af rendestenene og rensning af brønde og latriner. Den almindelige befolkning derimod er præget af den kontagiøse sygdomsopfattelse, der går ud på, at smitte overføres ved berøring, og hvor epidemier bekæmpes ved at isolere de syge med karantænebestemmelser.³⁶ Den kontagiøse teori ser også urenhed som kilde til smitte, men her handler det mere om at undgå berøring med og at holde afstand til det urene. I lovgivningen handler bestræbelsen på at isolere det urene desuden om at opretholde og skabe sociale hierarkier og geografier.

Godtfolk til afsky

Allerede i middelalderens købstadslovgivning ses, at afstanden til det urene spiller en rolle for et steds sociale anseelse, da afstanden fra en latrin til kirkegården skal være større end til gaden og nabogrunden. Beskrivelsen af urenheden som „uhøvisk“ i Christian 2's bylov henviser til et høvisk renhedsideal. Københavns fysiske nærhed til hoffet forklarer, hvorfor de fleste kongelige politiforordninger udelukkende handler om at holde hovedstaden ren. Men hvor 1500-tallets politiforordninger udelukkende indeholder utålmodige formaninger til de københavnske borgere om at holde deres by ren, tyder nogle nye vendinger i 1600-tallets forordninger på, at renhed også er blevet et borgerligt ideal. En kongelig befaling til Københavns magistrat om gadernes renselse fra 1600 begrundes således ikke kun med, at gadeskarnet er sundhedsfarligt, men også at det er „mange godtfolk (...) til afsky“, når det ligger på gaden. For at disse „godtfolk“ ikke skal væmmes ved synet af affaldet, skal det opbevares i nogle dertil indrettede skarnkister, til det kan hentes.³⁷ Godtfolk omfatter ikke kun adelstanden, men også det bedre borgerskab, som er kendetegnet ved en „ærlighed“, der adskiller dem fra „skarnsfolk“, som er onde mennesker.³⁸ Det rene og det urene får en moralsk dimension, der også ses i de miasmatiske begrundelser, der beskriver stanken som „ond“. I Christian 4's forordning om gadernes renlighed fra 1620 hedder det, at „den store urenhed og overflødighed“ er tiltaget i de københavnske gader „hver mand til vederstyggelighed og afsky“.³⁹ I endnu en forordning om gadernes renlighed fra 1647 hedder det, at gaderne „ophøjes“ af et tykt lag skarn, som får rendestenene og havnen til at stoppe til, når det regner. Såvel torvene som voldene, stranden og sågar kirkegårdene bruges som lossepladser, „så det ej alene er vederstyggeligt, harmeligt og fortrædeligt, mens længere at tåle ulideligt“. Forordningerne er tegn på, at væm-

---

36 Bønderup 1994, s. 15.

37 KD, bd. IV, s. 760-761. Kgl. befaling om gadernes renselse af 6/11 1600.

38 Artiklerne „Godtfolk“ og „Skarnsfolk“ i ODS, bd. 6, 1924.

39 KD, bd. II, s. 619. Forordning om gadernes renlighed af 6/11 1620.

I Joose de Damhouders „Praxis Rerum Criminalium“, et katalog over forbrydelser fra 1554, findes denne illustration af ærekrænkelsen „De Damno per Ejecta“, hvor godtfolks ære besudles ved at smide menneskelort i hovedet på dem.

melsen ved urenheden er tiltaget og nu omfatter „hver mand“. At urenhed er lig med fortabelse af sin borgerlige ære ses i 1647-forordningens bestemmelse om, at borgere skal „agtes“ som natmænd og ikke „lides i menigheden“, hvis de bærer menneskelort og ådsler ud fra deres gårde og smider den smitsomme urenhed på gaden. Allerede i 1583 blev en hollænder udvist af Helsingør af et samlet borgerskab for selv at have rensset grunden under sit „lille hus“ og dermed besmittet sig med uærlighed.⁴⁰

Borgerskabets ubehag ved at bo i nærheden af skarnsfolk og koblingen af urenhed og dårlig opførsel fremgår med al tydelighed af et syn af byens pladser, som kæmneren foretog i 1680 i forbindelse med oprettelsen af Københavns første renovationsvæsen. Om Gothersgade skriver han, at siden ind mod Kongens Have ikke er brolagt og er „af uforkammede meget ilde (...) besmittet med menneskers urenlighed“. Det er imidlertid umuligt at gøre noget ved problemet, da de skyldige er nogle respektløse soldater og bådsfolk fra nabolagets små huse og kældre. Når „godtfolk“ over for pladsen påtaler svineriet, „står dette karnali op imod dem med banden, trussel og hånlige ord, så at de intet kan forbyde dem deres uhøflighed“.⁴¹ „Karnali“ eller „kanalje“ er betegnelsen for byens „gemene almue“ eller „pøbel“.⁴² I en række forholdsregler fra 1712 mod nye udbrud af pest tales der ligeledes specifikt om frygt for „kontagion“ fra „gemene folk“ under deres

40 Troels-Lund 1914, bd. 2, s. 109.

41 Citeret efter Nielsen 1889, bd. V, s. 70.

42 Artiklen „Kanalje“ i ODS, bd. 9, 1927.

„omløben“ i værtshuse, eller når de roder i gadeskarnet efter pjalter, som kunne være befængt med pestsmitte.⁴³

I forordning om gadernes renovation og brolægning fra 1680 oprettes en dagrenovation med et korps af gadefogeder, som hver morgen skal køre rundt i gaderne og give lyd med en skralde, så folk kan komme ud og lægge deres affald direkte på vognene. Deraf stammer ordet skraldemand.⁴⁴ Deres arbejde med det urene skarn giver dem den samme aura af „uærlighed“ som natmændene, som det i 1685 var blevet forbudt at tilføje nogen vanære.⁴⁵ I 1702 forbydes det ligeledes at forulempe gadefogederne med „beskæmmelige, langt mindre ærerørige skældsord eller ringeste overlast“.⁴⁶ I stedet skulle klager over gadefogederne og vognmændene behandles ved politiretterne, efter at renovationsvæsenet kom under politiet i 1683. I 1709 sigtes skraldemændene for at have forsømt deres arbejde og for at følges ad i flok, „og den ene holder og finder sig bag efter den anden, og driver dagen bort, så godtfolk mangan gang ikke kan komme frem for dem, særdeles udi de smalle og snævre gader“.⁴⁷ I 1718 beskriver en forpagter af renovationen sine ansatte som noget „ribsrabs“ af gamle og svagelige, der ikke kan få arbejde andre steder, samt bortløbne tjenestefolk og „liderlige“ typer, der forsømmer arbejdet med „drik og sus“.⁴⁸ I disse beskrivelser af skraldemændene ses atter ubehaget ved berøring med det urene og dermed det uærlige.

I middelalderens bestemmelser om latriners placering sås en differentiering af afstandene til byens forskellige rum, hvor kirkegårdene rangerede højest. Der klages imidlertid ofte over, at folk bruger kirkegårdene til at skaffe sig af med deres møg, og at løsgående hunde og svin går og roder ligene op.⁴⁹ I 1716 klager en nabo til Garnisons Kirke i København således over, at „gemene folk“ sniger sig ind på kirkegården om natten og smider deres skarn på en plads, der støder op til hans hus. Ud over at urenheden er til „stor skam for kirken“, kaster den „foragt“ på hans hus ved at ligge ud til gaden „lige udi alle mands øjne“. Foragten havde den økonomiske følge, at ingen ville bo til leje hos ham, samtidig med at den fugtige skarnbunke fik husmuren til at rådne.⁵⁰

43 KD, bd. VIII, s. 239 & 249. Til kancelliet om tilsyn med husenes renselse, 24/2 1712, og til politimesteren om gadernes renselse, 6/5 1712.

44 Ds., bd. VI, s. 731. Forordning om gadernes renovation og brolægning af 21/5 1680, § 7.

45 Schous forordninger. Forordning af 21/3 1685 om dem, som formedelst nogle uomgængelige forretninger på deres ære forulempes. Forordningens begrundelse var ikke hensynet til natmændenes ære, men at de misbrugte deres monopol på uærligt arbejde til at skrue priserne op.

46 KD, bd. VII, s. 686. Forordning om gadernes renholdelse af 25/4 1702, § 19.

47 Københavns Stadsarkiv. Politi- og kommercekollegiets dom- og voteringsprotokol 1704-1716 (PK 25), politifuldmægtig Arild Hansen ctr. oldermand for vognmændene Mathias Madsen samt fem forpagtere ved renovationsvæsenet, 26/10 1709.

48 Citeret i Nielsen 1892, bd. 6, s. 341-342.

49 Troels-Lund 1914, bd. 2, s. 110.

50 Citeret i Nielsen 1892, bd. 6, s. 355.

Urenhed i nærheden af den verdslige magts tilholdssteder opfattes ligeledes som en alvorlig ærekrænkelse, ja nærmest som et oprør mod øvrigheden. I Aalborg klages i 1648 over, at der er så meget „møg og urenlighed“ omkring tinghuset, „så hverken fogden, skriveren eller de otte mænd (tingsvidnerne) kan for urenlighed og ond stank vel komme til tinget eller de såvelsom andre godtfolk kan sidde på tinget formedelst samme urenlighed og slem stank og lugt“.⁵¹ Klagerne over skarn omkring offentlige bygninger skyldes formentlig også, at der er plads, og at bygningerne ikke bebos. Således bliver Aalborg Slot ikke brugt som residens før 1719, da stiftamtmand Gottfried von Pentz tager bopæl på slottet. Kort efter sin ankomst i juli, da stanken fra byen er værst, skriver han en harmdirrende klage til magistraten over, at borgerne bruger slottets vold og voldgrav som losseplads „uden skam eller anseelse, hvoraf følger stor væmmelse og stank, for dem der bebor slottet“. Ved at ignorere tidligere henvendelser om problemet har magistraten tillige tilsidesat den „allerunderdanigste lydighed“, de skylder de kongelige politiforordninger. Han befaler derfor, at magistraten og byfogden som byens politimester inden 14 dage får fjernet den „uforskammede skidenhed af skarn og udkastede hæslige døde kreaturer“.⁵² Dermed generes stiftamtmanden ikke kun af ildelugten, men han væmmes også ved synet af ådsler i forskellige stadier af forrådnelse lige uden for sin residens. Denne klage følges af klager over løse svin, som „voldelig indbryder i slottets have og samme skammeligen omkaster“, „urenligheder i det kostelige vand, som Gud og naturen har forsynet os med“ og dårligt brolagte gader „belagte med møddinger“.⁵³ I 1721 lufter han sin harme over byen i en klage til kongen: „Byens broer, brøgger og bolværker samt de igennem byen løbende åer forfalde, gaderne er uskikkelige. Vi lever her mellem dem om året, plaget af stank og urenlighed, hvor man kommer, så jeg med græmmelse må daglig se disordre tager overhånd.“ Denne tilstand af uorden og lydighed kommer hans „person og honour så nær“, at han har set sig nødsaget til at klage til kongen.⁵⁴ Den adelige stiftamtmands sensitivitet over for det borgerlige snavs i Aalborg kunne ses som et eksempel på det øgede ubehag ved lavere stænder, der ifølge Elias præger civilisationsprocessen i 1700-tallet.⁵⁵ Blandt Aalborgs borgere synes ubehaget ved urenheden ligeledes at øges i denne periode. I 1750 klager beboerne i en gade således over, at nogle latriner har afløb til en å, hvor de henter deres drikkevand, hvilket er „til væmmelse for indbyggerne“ og besudler det rene vand, Gud har forsynet byen med.⁵⁶

51 Wulff 1891-93, s. 423-424.

52 RAV, D1-128, s. 663-665. Stiftamtmand Pentz til magistraten 21/7 1719.

53 RAV, D1-167. Stiftamtmand Pentz til magistraten 5/9 1719 og 21/11 1721.

54 RAV, B.OD-382. Stiftamtmand Pentz til kongen 26/6 1721.

55 Elias, 2000, s. 421ff.

56 RAV, D1-137, s. 222. Slotsgades beboere til magistraten 13/10 1750.

Kongen og hoffets høje status afspejles ved den store bevågenhed for hovedstadens renhed og især området tæt på Københavns Slot. I 1684 skriver politimester Claus Rasch til kongen om „den store uorden“ ved kancelliet og hovedvagten, hvor jorden skrider ud i kanalerne på grund af manglende brolægning og forfaldne bolværker. Ved stranden ved siden af hovedvagten er ligeledes nogle vandhuse, der var offentlige toiletter anlagt ude i vandet, og som Rasch beskriver som „brøstfældige og vederstyggelige at se, for dem som kommer og går fra og til hoffet“. Rasch foreslår derfor, at vandhusene flyttes eller repareres, men da der „fordres bedre renlighed“, bør der indrettes flere andre steder i byen. Forslaget forelægges kongens politikommission, som tilslutter sig Raschs forslag på grund af den store urenhed overalt i byen og på kirkegårdene, hvor folk altså også har forrettet deres nødtørf. ⁵⁷ Når Rasch skriver om, at besøgende på slottet kunne tænkes at blive frastødt ved synet og lugten af forfaldne latriner ved hovedvagten, tænkes nok primært på fremmede gesandter og andre, som kongen kunne ønske at imponere. I den kontekst får politiforordningerne om renhed et mere dynamisk mål, idet bestræbelsen på at skabe en ren, pæn og velordnet hovedstad kommer til at handle om at forøge den danske konges prestige.

Den vel policerte by

At holde byen fri for møddinger og ildelugt handler ikke kun om at afværge pestepidemier og opretholde samfundshierarkiet, men skal også handle om politiets overordnede mål, som er at fremme den almindelige velfærd. ⁵⁸ Af Christian 2's bylovs bestemmelse om erstatning for skader på „liv og lemmer“ kan man slutte, at gadeskarnet har været til fare for trafikken. I 1589 befaler kongen Københavns magistrat at holde gaderne „rene og ryddelige“, da gademøget ikke kun udgør en sundhedsfare, men tillige er til „stor besværlighed, når nogen med deres heste og vogne vil fare over gaderne“. ⁵⁹ At affaldet er til hinder for trafikken, forklarer, hvorfor politiforordningernes bestemmelser om renovation ofte optræder sammen med bestemmelser om brolægning og forbud mod andre hindringer for trafikken som tømmerbunker, stakitter omkring byggepladser og parkering af vogne i de smalle gader. Trafikpolitiet skal ses i sammenhæng med politiets opgave med at holde markedet forsynet med varer til rimelige priser, som udover priskontrol og forbud mod handel uden for byerne indebærer sikring af cirkulationen af varer

---

57 KSA, PK 5. Nr. 15, 1684: Om bolværkernes forfærdigelse, kanalernes renselse og adskilligt, efter politimesters forslag 29/5 1684.

58 Om det tidligmoderne politis velfærdsfremmede mål, se Mührmann-Lund 2009.

59 KD, bd. IV, s. 686. Kgl. befaling om gadernes renselse af 16/5 1589.

til og fra markedet.⁶⁰ Rationalet er, at hvis gaderne er fyldt med affald, vil bonden ikke kunne komme til torvet med sine varer og i stedet sælge dem uden for byporten til forprangere med prisforhøjelser til følge.

Renhed fremmer ligeledes økonomien i den forstand, at urenhed kan besmitte en hel by med uærlighed i en sådan grad, at det går ud over handelen. I 1678 klager Københavns magistrat således over, at renholdelsen af byens torve er bortforpagtet til havnemesteren, som forsømmer sine pligter i en sådan grad, at det ikke alene beklages af hovedstadens indbyggere, „men vi og af fremmede, som her ankomme, ilde eftertales“. Da påskehelligdagene nærmer sig, har magistraten derfor bedt havnemesteren om at få rengjort byens torve og pladser i overensstemmelse med „en vel beskikket stads gode politi“, så de „ved sådan uskikkelighed ikke skulle vanhædes“. ⁶¹ For kongen er renhed også et middel til at forbedre sin residensbys ære og dermed sin egen magt. At renhed også handler om æstetik, ses allerede i Frederik 2's stadsret fra 1581, hvor det befales borgerne at holde gaderne og torvene „smukt jævnt brolagt“ og „smukke rene“. ⁶² At kongen sammenligner sin hovedstad med andre større byer, ses i forordning om gadernes renlighed fra 1647, hvor der klages over, at der er mere skarn og urenlighed i København „end i andre velbeskikkede stæder“. ⁶³ I 1660 får Frederik 3. ligeledes udarbejdet en ny forordning om gadernes renholdelse, så fremmede ikke skal frygte for sygdomme, og hovedstaden kan blive så ren „som andre vel policerte steder“. ⁶⁴ Man ser her, hvordan renhed bliver et middel til at styrke byens anseelse og dermed dens velstand.

I 1681 udnævnes en politikommission til at udarbejde et sæt nye politiforordninger med særlig fokus på Københavns „peuplering“. Dette begreb knytter sig til en merkantilistisk befolkningspolitik, hvor man søger at tiltrække indvandrere ved at sikre forsyningen af fødevarer „og anden nødvendig magelighed“. Formålet med at øge folketallet i hovedstaden er at få handelen og manufakturerne til at „tiltage“ og dermed øge beskatningsgrundlaget. Ud over at skabe økonomisk vækst tjente denne politik også et militært formål, da borgerne forventedes at forsvare kongen som under den svenske belejring i 1659. ⁶⁵ Det er som led i denne forbedring af hovedstadspolitiet, at der i 1682 udnævnes en særlig politimester til at håndhæve de nye politiforordninger i København.

---

60 Foucault ser sikring af cirkulationen og udvekslingen af varer og tjenesteydelser i byerne som et fælles kendetegn for de mangeartede opgaver, det tidligmoderne politi tager sig af, se Foucault, 2008, s. 23–30, 363–365.

61 Nielsen 1889, b. 5, s. 68–69. Citat fra magistratens klage over havnemester Johan Heidemann af 21/3 1678.

62 KD, bd. II, s. 410. Frederik 2's stadsret 5/4 1581, § 18.

63 Ds., bd. V, s. 277. Forordning om gadernes renlighed af 5/5 1647.

64 Nielsen, 1889, bd. V, s. 62–63.

65 RAK, C46C, nr. 52. Instruks og missive til politikommissionen af 29/10 1681. KSA, PK 5. Politikommissionens betænkninger nr. 1, 12/12 1681 og nr. 27, 19/11 1684. Om tidligmoderne befolkningspolitik, se Nipperdey 2012.

Et forbillede er uden tvivl politiet i Paris, som blev oprettet af Ludvig 14. i 1667. For den franske solkonge er det at skabe den perfekt politistyrede hovedstad i høj grad et prestigeprojekt, der skal forøge hans internationale omdømme.⁶⁶ Dette ses også i København, hvor politimesteren i 1689 får ordre til at rydde Vartovs Plads for affald i forbindelse med kurprinsen af Sachsens besøg.⁶⁷ Ifølge Holberg bør „enhver fornøftig politi“ ikke kun sørge for at holde „staden forsynet med borgere“, men også med „sirlige bygninger, med rene gader, behagelige spadse- regange, skilderier, kunstige vandspring, mobilier og andet, som kan lokke frem- mede didhen, for at fornøje deres øjen“.⁶⁸ I et par rejseberetninger er det da også urenheden, der lægges vægt på i beskrivelsen af København. Om den danske ho- vedstad skriver en engelsk turist i 1699, at luften er usund, og at Christiansborg er omgivet af en stinkende voldgrav, som gør det til et af de værste kongeslotte, han har set.⁶⁹ Dermed er politimesterens bekymring for kongeslottets image ikke helt ubegrundet. Den franske rejsende de Vrigny skriver i 1702, at selvom „politiet er udmærket i mange ting, så har man dog ikke fundet nogen måde at gøre gaderne godt rene, også er her ligeså meget støv om sommeren som i London“.⁷⁰

I løbet af 1700-tallet stiger forventningen til politiets indsats for at gøre stor- byen et mere og mere behageligt sted at opholde sig. Et eksempel på denne ten- dens er en række politividenskabelige skrifter om byplanlægning af Altonas po- litidirektør, Johann Peter Willebrand. Hovedværket er det i 1775-76 udkomne værk med titlen „Grundrids af den smukke by, med hensyn til dens anlæg og indretning, til bekvemmelighed, til fornøjelse, til forøgelse og underhold af dens indbyggere,...“. Bogen er en manual til anlæg af byer i de rette klimatiske forhold og deres indretning med en række velfærdstiltag, herunder tilvejebringelsen af et rent og smukt byrum, der skal tiltrække såvel fornemme som „gemene“ til- flyttere.⁷¹ I Kolderup Rosenvinges „Grundrids af den danske Politiret“ fra 1825 kaldes den del af politiets omsorg for „statsborgernes velværen“, som ikke omfat- ter sundhed og velstand, for „bekvemmelighedspolitiet“. Det omfatter ikke kun opsynet med brolægning, trafik og bygninger, men politiet skal også „sørge for hvad der kan tjene til livets højere nydelse, eller i det mindste at hindre, hvad der kunne forstyrre denne“.⁷² At holde byen ren kommer dermed ikke kun til at handle om at afværge epidemier og få trafikken til at glide, men også om at opret- holde borgernes forventninger om et særlig rent og behageligt byrum.

66 Iseli 2003, s. 102–105. Foucault 2008, s. 19–22, 365.

67 KSA, MC 659. Tirsdagsmøde 19/2 1689.

68 Holberg 1744, s. 246–247.

69 Bromley 1702, s. 261–262.

70 Citeret i Nielsen, 1892, bd. VI, s. 326.

71 Willebrand 1775–76.

72 Kolderup Rosenvinge 1825, s. 120–123.

Renhed som en borgerdyd

Måske giver forventningen om den velordnede by næring til den konstante misfornøjelse med storbyens fordærv. I slutningen af 1700-tallet skorter det ikke på klager over stanken fra ådsler, lort og slagteaffald, som skvulper rundt i hovedstadens rendestene og kanaler.⁷³ Klagerne bliver nu luftet af borgerstanden i den trykte presse, som opstår med indførelse af trykkefrihed i 1770. Der er især mange klager over skidt og snavs i ugebladet „Politivennen“, som begynder at udkomme i 1798. Redaktøren Klaus Henrik Seidelin begrundet udgivelsen af dette „almuesblad“ med „den voksende almenånd“ og opfordrer sine læsere til at indsende anmeldelser af forseelser imod „sundheden og sikkerheden“ og „borgernes velfærd, smag, moralitet“.⁷⁴ Meningen er at få politiet til at korrigere de anmeldte uordner, hvilket publiceres i bladet i en liste over „forbedringer“, som består især af reparerede rendestensbrætter.

I en opfordring til politiet om at svare på læsernes klager, udtrykker Seidelin især et ønske om, „at gaderne altid holdtes rene, at skarnagervognene var tætte, at de store møddinger i Nyboder engang imellem flyttedes udenfor byen, at ingen skyllede vandhuse ud i rendestenen, at huller på fortovsbrætter lukkede sig, at disse forbandede lænker og jernslåer på fortovsbrætter, hvoraf manganen tå har fået mén (...), at fortovene holdtes ryddelige for de gående, som dog er deres rette ejere, at alle slagtere boede uden for byen, eller umulig kunne overtale sig til at slå deres tarmeskarn i rendestenen...“.⁷⁵ I forlængelse heraf har han en række „forslag til vore gaders bedre renholdelse“, som omfatter genbrug og gødning af hovedstadens jorder med gadeskarnet.⁷⁶

Bladets indlæg er skrevet enten af Seidelin selv eller af anonyme skribenter, hvis sprogbrug tyder på, at de var borgere med en akademisk uddannelse. Den miasmatiske kobling af ildelugt og sygdom optræder i en del klager over urenhed. Om noget stillestående vand i en stoppet rendesten hedder det således, at det „i stærk hede let rådne, stinke og forårsage epidemi“.⁷⁷ Naboerne til det særlig urene fattigkvarter Nyboder klager ligeledes over en sundhedsskadelig lugt fra gader indsmurt i menneskelort og rendestene med stillestående, råddent vand.⁷⁸

Dermed kobles frygten for sygdom og væmmelsen ved urenhed også til borgerskabets afstandtagen til byens fattige. Det er for eksempel tydeligt i en klage over forholdene på Fisketorvet. Her anklages fiskekællingerne for at udskælde „agtværdige borgerkoner“, når de vil lugte til fiskene, som ofte er halvrådne og

73 Matthiessen 1924, s. 16–26. Henningsen og Langen 2010, s.16–18.

74 Politivennen, no. 1, 1798.

75 Politivennen, no. 7, 1798, s. 102.

76 Ds., no. 7, 1798, s. 104–111; no. 33, 1799, s. 513–524.

77 Ds., no. 18, 1798, s. 280.

78 Ds., no. 61, 1799, s. 979–980.

kan „forårsage pestagtige sygdomme“.⁷⁹ Som en rest af de tidligmoderne uærlighedsforestillinger klages der over en „vanærende skidenfærdighed“ af „urin og dræk“ i gaderne.⁸⁰

Borgerne væmmes ikke kun ved at lugte urenheden, men også ved at se, smage og føle den. Om nogle hundeådsler på en sti hedder det, at de både „forarge øjne og næse“. Rådne fisk i stadsgravene fordærver ikke kun luften med stank, men er tillige „et væmmeligt syn“.⁸¹ En læser har set et ådsel i en sø foran en rende til drikkevand og væmmes ved tanken om, at det kan være årsagen til, at pumpevandet er grumset og smager råddent.⁸² I indlægget „Uorden med natmændene“ beskrives den ulækre kombination af at blive mødt af en hæsleg stank af menneskelort, samtidig med at glide i noget blødt på gaden.⁸³ Fodgængere risikerer ligeledes et „ubehageligt dryppebad“, når beboere i de øvre etager af et hus tømmer deres natpotter og andet skarn på gaden.⁸⁴

En visuel fremstilling af borgerskabets væmmelse ved storbyens fordærv ses i et kobberstik fra 1780'erne med den sigende titel „Smagens Fordervelse eller Hvad haver I her at bestille? Hvad?“ Ordene udtales formentlig af borgeren, der læner sig ud af vinduet i øverste venstre hjørne og som tydeligvis er forarget over det, han ser på gaden. En tjenestepige hælder møg ud på gaden, som er en stor mødding. De øvrige politiforseelser synes at vokse ud af denne urenhed: en prostitueret, der har kapret en kunde, hunde, der skider på gaden, ulovlig gadehandel af en jøde, der sælger bånd, og en ung laps med billeder til en *laterna magica*. Måske symboliserer den sovende kriger, at ordensmagten sover.⁸⁵

I en betænkning af magistratens bygningskommission fra 1776 ses dog, at kritikken udspringer af idealet om byen som et særligt rent og „vel policert“ sted. Her kritiseres det nemlig, at brolægningen er så ringe, at København mere ligner „en sølagtig landsby end en kgl. residensstad“.⁸⁶ I Politivennen fremstilles provinsen ofte som mindre ren og mere tilbagestående. En rejsende skriver, at Kalundborgs særligt skidne gader ville kaste spot og skam over enhver by og især en by, som passeres af mange fremmede.⁸⁷ En anden rejsende har set „barbariets levninger“ på Falster, hvor en henrettet forbryder på hjul og stejle var stillet op tæt på en landevej. Ud over at heste let kunne blive gale ved stanken og forårsage en ulykke, mener forfatteren, at den lokale øvrighed burde skåne de rejsendes

79 Ds., no. 6, 1798, s. 81–83.

80 Ds., no. 14, 1798, s. 222–224.

81 Ds., no. 53, 27/4 1799, s. 843; no. 54, 4/5 1799, s. 855–856.

82 Ds., no. 15, 1798, s. 237.

83 Ds., no. 27, 1799, s. 431.

84 Ds., no. 55, 11/5 1799, s. 879–880; no. 67, 3/8 1799, s. 1070.

85 Blüdnikow 1988, s. 76–77.

86 Matthiessen 1924, s. 18.

87 Politivennen, no. 18, 1798, s. 289–292.

Kobberstikket „Smagens Fordervelse eller Hvad haver I her at bestille? Hvad?“. Ukendt kunstner. Det kgl. Bibliotek

sanser for „indtryk, der er yderst fatale“. ⁸⁸ Urenheden som udtryk for et lavere civilisatorisk trin ses ligeledes i et indlægs beskrivelse af et særligt ulækkert slagterudsalg som noget „hottentotsvineri“. ⁸⁹

Renhedens civiliserende funktion fremgår mere eksplicit i en omtale af en rejsebeskrivelse af den tyske forfatter Markard, der gør sig nogle tanker om de sociale følger af de forskellige stadier af renhed i forskellige egne af Europa. Den offentlige renhed bør være en af politiets vigtigste opgaver, da den ikke blot har betydning for sundheden og bekvemmeligheden, men også for økonomien og i særdeleshed den moralske dannelse af de lavere klasser: „Et folk, som har sans for den udvortes renlighed, hos hvem denne fortrinlige dyd hos sædeligere mennesker er blevet national, har i enhver betragtning mere følelse for den udvortes sømmelighed og er overhovedet mere skikket til kultur.“ Urenhed hænger derimod sammen med moralske problemer som „følesløshed“, dovenskab og fattigdom. Politisk frihed i form af en tidlig udviklet „folkemening“ gives æren for et højt trin af renlighed i England, som tillige er årsag til den højt udviklede industri. Dog kan renlighed også overdrives som den hollandske, der beskrives som „besværligt pedanteri“. ⁹⁰

⁸⁸ Politivennen, no. 48, 22/3 1799, s. 756–758.

⁸⁹ Politivennen, no. 59, 8/6 1799, s. 936.

⁹⁰ Politivennen, no. 76, 4/10 1799, s. 1201–1209.

Borgerskabets klager over Københavns skidne gader fortsætter med uformindsket kraft i 1800-tallet og er med til at stadfæste renhed som en borgerlig dyd.⁹¹

Afslutning

Der kan konstateres en høj grad af kontinuitet i begrundelserne for at holde byrummet rent fra Christian 2's bylov fra 1522 til læserbrevene i Politivennen i tiden omkring 1800. For det første opfattes ildelugt som et sundhedsproblem ud fra en miasmatiske sygdomsopfattelse. For det andet opfattes nærkontakt med urenhed som socialt vanærende, hvorfor urenhed tåles i mindre grad omkring kirker, slotte, rådhus og fine folks boliger. For det tredje opfattes urenhed som noget ubekvemt for trafikken og sanserne, som en uorden, der ikke hører hjemme i den „vel policerte“ by. Der er dog den udvikling i kilderne, at der kommer flere ord på væmmelsen. Politiforordningerne bliver mere detaljerede og differentierede i deres påbud om renhed og forbud mod urenhed. I Politivennen når beskrivelserne af urenhed en detaljeringsgrad og lokalitet, der vidner om fodgængeres daglige oplevelser og sansninger af hovedstadens skidt og skarn. Udviklingen fra middelalderens enkle påbud til de detaljerede beskrivelser af væmmelse omkring 1800 kunne umiddelbart ses som endnu et bevis på Norbert Elias' teori om civilisationsprocessen. Dog er denne teori i sig selv et spejl af den civilisatoriske fortælling om udviklingen fra urenhed, usædelighed og fattigdom til renhed, borgerdyd og velstand. I denne artikel har jeg set renhedspåbuddene i lyset af udviklingen i målet med politikvæsenet, som i slutningen af 1600-tallet får det mere dynamiske mål at tiltrække tilflyttere til København for at skabe økonomisk vækst. I den proces får borgerskabet i hovedstaden nogle særlig høje forventninger om „god politi“ og især om et rent og bekvemt byrum.

Litteratur

- Bek-Pedersen, Karen 2012: „St Michael and the Sons of Síðu-Hallr“. *Gripla* XXIII, s. 177-199.
- Blüdnikow, Bent 1988: Sladder og satire. Københavnerliv i 1780'erne. Gyldendal, København.
- Bonderup, Gerda 1994: *Cholera-Morbrotter og Danmark. Billeder til det 19. århundredes samfunds- og kulturhistorie*. Aarhus Universitetsforlag.

---

91 Lützen 1998, s. 79-101.

- Bromley, William: *Several Travels through Portugal, Spain, Italy, Germany, Prussia, Sweden, Denmark and the United Provinces*, London 1702, s. 261-262.
- Callisen, Henrich 1807-09: *Physisk Medizinske Betragtninger over Kiøbenhavn*, bd. 1-2. Frederik Brummers Forlag, København.
- Danmarks gamle købstadslovgivning 1951-61*, red. af Erik Kromann, bd. I-V. Rosenkilde og Bagger, København. (Cit.: DGK).
- Den danske rigslovgivning 1513-1523*, red. af Aage V. Andersen, C.A. Reitzels Forlag, København. (Cit.: DDR).
- Elias, Norbert 2000 (1939): *The Civilizing Process. Sociogenetic and Psychogenetic Investigations*. Blackwell Publishing.
- Foucault, Michel 2008: *Sikkerhed, territorium, befolkning. Forelæsninger på Collège de France 1977-1978*. Hans Reitzels Forlag, København.
- Henningsen, Peter og Ulrik Langen 2010: *Hundemordet i Vimmelskiftet – og andre fortællinger fra 1700-tallets København*. Jyllands-Postens Forlag.
- Holberg, Ludvig 1744: *Moralske Tanker*. København.
- Holenstein, André 2000: „Die Umstände der Normen – die Normen der Umstände. Policeyordnungen im kommunikativen Handeln von Verwaltung und lokaler Gesellschaft im Ancien Régime“. Härter, Karl (Hrsg.): *Policey und frühneuzeitliche Gesellschaft*, Vittorio Klostermann Verlag, Frankfurt am Main, s. 1-46.
- Iseli, Andrea 2003: „Bonne police“. *Frühneuzeitliche Verständnis von der guten Ordnung eines Staates in Frankreich*. Bibliotheca academica Verlag.
- Jacobsen, Grethe 1991: „Dansk købstadslovgivning i middelalderen“. *Historie* 1992:3, s. 393-434.
- Kjøbenhavns Diplomatarium 1872-1887*, red. af Oluf Nielsen, bd. I-X. Thieles Bogtrykkeri, København. (Cit.: KD).
- Kolderup Rosenvinge, J.L.A. 1825: *Grundrids af den danske Politiret*. Gyldendalske Boghandlings Forlag, København.
- Kotkas, Toomas 2014: *Royal Police Ordinances in Early Modern Sweden*. Brill, Leiden & Boston.
- Krogh, Tyge 1994: „Bødlens og natmandens uterlighed“. *Historisk Tidsskrift* 1994:3, s. 30-57.
- Lindemann, Mary 1999: *Medicine and Society in Early Modern Europe*. Cambridge University Press.
- Lyngby, Thomas 2001: *Den sentimentale patriotisme. Slaget på Reden og H.C. Knudsens patriotiske handlinger*. Museum Tusulanums Forlag, København.
- Lyngby, Thomas 2006: *Måder at bo på. Indretning, liv, stemninger og bevidsthedsformer i danske overklasseboliger i byen 1570-1870*. Ph.d.-afhandling, Aarhus Universitet.

- Lysbjerg Mogensen, Christina 2014: „Christian II’s Land- og Bylov: en acceleration af centraliseringen“. *Temp. Tidsskrift for historie* 9, s. 5-22.
- Lützen, Karin 1998: *Byen tæmmes. Kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København*. Hans Reitzels Forlag, København.
- Matthiessen, Hugo 1924: *Københavnske Gader 1728-1795. Kulturhistoriske Studier*. H.P. Madsens Boghandel, København.
- Montesquieu, Charles de 1998 (1748): *Om lovenes ånd*, bd. 1-2. Gads Forlag, København.
- Mührmann-Lund, Jørgen 2009: „Det tidligmoderne politi – socialdisciplinering eller kommunalpolitik?“. *Historie* 2009:1, s. 1-34.
- Mührmann-Lund, Jørgen 2014: „Efter ethvert steds særdeles omstændigheder“. *Politi og lokalsamfund under den danske enevælde. Temp. Tidsskrift for historie* 9, s. 68-92.
- Napoli, Paolo 2003: *La Naissance de la police moderne. Pouvoir, normes, société*. Éditions la Découverte, Paris.
- Nielsen, Oluf 1877-92: *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse*, bd. I-VI. G.E.C. Gad, København.
- Nipperdey, Justus 2012: *Die Erfindung der Bevölkerungspolitik. Staat, politische Theorie und Population in der frühen Neuzeit*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Ordbog over det danske sprog* 1918-1956, bd. 1-28. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab & Gyldendal, København. (Cit.: ODS).
- Politivennen. Et ugentligt Almuesblad 1798-1845*, red. og trykt af Klaus Henrik Seidelin 1798-1811. København.
- Schjerning, Camilla 2013: *Følelsernes fællesskaber. Moralske følelser og sociale relationer i København 1771-1800*. Ph.d.-afhandling, Københavns Universitet.
- Schou, Jacob Henrik 1777-1850: *Chronologisk Register over de kongelige Forordninger og aabne Breve, som fra Aar 1670 (...) ere udkomne*, bd. I-XXV. København. (Cit.: Schous forordninger).
- Schwerhoff, Gerd: „Zivilisationsprozeß und Geschichtswissenschaft. Norbert Elias’ Forschungsparadigma in historischer Sicht“. *Historische Zeitschrift* 266 (1998), s. 561-605.
- Tamm, Ditlev 2008: „Indledning. Nogle træk af dansk politilovgivnings historie“. *Repertorium der Policeordnungen der frühen Neuzeit. Danmark og Slesvig-Holsten*, bd. 9:1, red. af Ditlev Tamm. Vittorio Klostermann Verlag, Frankfurt am Main, s. 1-6.
- Troels-Lund, Troels Frederik 1914 [1879-1901]: *Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede*, bd. I-XIV. Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag, København, Kristiania.

- Vallgård, Karen 2013: „Følelshistorie – teoretiske brudflader og udfordringer“. *Kulturstudier* 2013:2, s. 87-113. DOI: <http://dx.doi.org/10.7146/ks.v4i2.15521>
- Venborg Pedersen, Mikkel 2009: *I søvnens favn. Om søvn og sovevaner på landet 1600-1850*. Museum Tusulanum Press, København.
- Willebrand, Johan Peter 1775: *Grundriß einer schönen Stadt, in Absicht ihrer Anlage und Einrichtung, zur Bequemlichkeit, zum Vergnügen, zum Anwachs und zur Erhaltung ihrer Einwohner, nach bekannten Mustern entworfen: nebst einer Vorrede von der Wirkung des Clima auf die Gesinnung und Gesetzgebung der Völker*. Hamburg: Bohn und im gülden ABC.
- Wulff, Daniel Høffding 1891-93: „Bidrag til Aalborgs Historie“. *Samlinger til Jydske Historie og Topografi*, 2. rk., 3. bd., s. 379-448.

Utrykte kilder

Rigsarkivet i København (RAK)

Danske Kancelli

C46C. Kancelliekspeditioner gennem kongens eget kammer 1678-1690. 1681-1683, nr. 52. Instruks og missive til politikkommissionen af 29/10 1681.

Rigsarkivet i Viborg (RAV)

Aalborg rådstuearkiv

D1-128. Rådstuekopibog 1717-1720

D1-137. Rådstuekopibog 1749-1760

D1-167. Indkomne breve vedr. politi 1667-1769

Aalborghus m. fl. amter.

B.OD-382. Blandede sager 1724-1792.

Københavns Stadsarkiv (KSA)

MC 659. Magistratens protokol vedr. politiet, kød-, brød-, og øltakster 1683-1713.

PK 5. Politikkommissionen 1681-1684. Kopibog over betænkninger og forslag 12. dec. 1681 – 17. dec. 1684.

PK 25. Politi- og kommercekollegiets dom- og voteringsprotokol 1704-1716.

English abstract

Filth, Honour and ‘Good Police’ in the Early Modern Town

As in the rest of Europe, an increasing number of police ordinances with sanitary measures were issued in the Danish towns and in particular in the capital Copenhagen during the early modern period. The article finds three different types of arguments in as well the ordinances as the complaints of ordinary citizens about lacks in sanitary policing. Firstly, during most of the period, foul odours were seen as the cause of epidemics in accordance with the miasmatic theory of contamination by air. Secondly, coming into contact with uncleanness was regarded as socially degrading, which is why sanitary measures were stricter around places of honour like churches or the Kings castle in Copenhagen. Thirdly, the urban filth was seen as an obstacle to traffic and ‘good police’ – the mercantilist policy of improving life in the towns and especially the capital in order to attract immigration and economic growth. This ambition is mirrored in the many complaints about sanitary policing in the weekly magazine ‘Politivennen’ – ‘The friend of the Police’ – which began to be issued in 1798. The analysis shows that the arguments against uncleanness had not changed significantly since the 16th century, except a tendency to see the towns and especially the capital as a more civilized and cleaner space than the countryside.